

С(халм)2

Н298

-571996-

Нармин Морхаж

ТЕЕГИН АҢУД



К 84 (2-643) 6-4
И 298

Нармин Морхаж

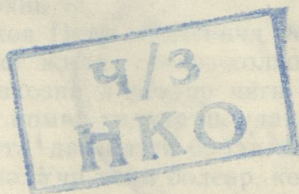
ТЕЕГИН АҢУД

Түүкс болн келврмүд

— 541996 —

PK

2



ЭЛСТ
ХАЛЬМГ ДЕГТР ҢАРҢАЧ
1985

НАРГ

Түүхс

Буян	3
Теегин совхозд	46

Келврмүд

Хойр күлг	113
Кезэцк жирхлэс	119
Оглан Хазгин келврмүдэс	127
Налв	140
Бөк хаана тууж	145
Мана гэм бас бөөнэ	154
Мазн баатр	167

МАЗН БААТР

(Хальмг улсин домгудар бичсн келврмүд)

Кезэнэ бээж. Өргн хальмг теегт Очра көвүн Мазн гидг баатр бээж.

Орс орн-нутгин церг дотр Очра Мазна түмн церг йовдг бээж. Түрг, маңдла дээлдсн кесг дээнд орж, баатрин нерн туурдг болна.

Эн алдр баатрин нерн ода күртл хальмг улст домг болж келгднэ. Тер домгудын зэрминь эндр би сергэхэр седж бээнэв.

Баһ цагнь

Баһ цагтан Мазн баатр дала өнг-зүсн уга көвүн бээж. Заңзасн ик толһата, серсэсн ут чиктэ, шордһр һуйта, ут көлтэ көвүн болна. Энгин көвүдлэ адль аарушаһан нааднд ордго. Кеер хонад, кец дерләд, аңһучлад, аң-шову хаһад йовдг бээж. Тиим төлөднь эн көвүг эмтн эргүд тоолдг бээж.

Наснь ирэд, гер-мал болх цагнь күцнэ. Мазна элгн-саднь нег нойна күүкнд зэңг орулад, эвтэ-зөвтэ болад, хүрм ачад одна.

Долан хонгт нэр-наади ниргэд одсн цагла, кеерэс эзн нойна адучнр довтлж ирнэ.

— Маңд баатрин церг ирэд, мана адуг көөһэд авад йовж одв,— гиж эдн кевшнэ.

Хотна улс цугтан мөрдэн тохад, хүрмин улсла хамдан аду көөсн улсин ардас көөһэд, һарч довтлдна.

Күргн көвүн, Очра Мазн, тергнэ сүүдрт кевтдг болна. Түүг үзэд, хотна эзн нойн зэрлг болжана:

— Эн көвүн юнгад эс йовж бээхмб?

Хүрмин ахлач ирсн өвгн хэрүцнэ:

— Эрлһ цааран. Түүнэс ямаран олз бээх билэ?

Эзн нойн алц болад, мөрэн унж авад, хотыг зөв эргэд, көөһүлин улсиг дахулад, шаргад нарад одна.

Хагсу теегт зерлг бээсн адун, хасн сумн мет, гүүһэд йовна. Хойр таласнь аарглсн маңһд баатрин церг, хөмж хавсрад нег чигн мөр үлдэл уга, эвтэ сээхн көөһэд авад йовж йовна.

Ардаснь көөлдж йовсн нойна улс һурвн өдр, һурвн сө довтлад оркна, нүднд баран үзгдхш.

Дөрвдгч өрүн, нарн эрэ һарч йовсн цагла көөгүлин улс өндр бор зо деер довтлад һарч ирэд, өврмжтэ бөөдл үзнэ. Зооһин өмнк ташуд нойна адун тарад, төвкнүн идж йовна.

Өөрдэд күрэд ирхлэ, аду көөж йовсн цергчир алгдад хуурсн болна. Хээһэ йовж негл, һар-көлнь күлэтэ, эмд цергч олж авцхана.

Түүг босхж авад, нойн сурна:

— Эн улс яһж одв?

Маңһд цергч хэрү өгчэнэ:

— Өцклдүр үдлэ маниг нег баатр күцж ирэд, цугимбди дээлэд хайчксь эн. Зуг һанцхн намаг эмд үлдэв.

— Тиим эвртэ баатр кен болхмб?— гийһэд нойн алц болна.

Нойна адучнр адуһан хэрү эргүлэд һарна, көөгүлин улс кел бэргдсн маңһд цергчиг авад, ниргэд хотндан ирнэ. Тер улс дотр йовсн хүрмин ахлач өвгн хүрмин тергн тал хэлэнэ: саак кевтэн, Очра Мазн тергнэ сүүдрт кевтнэ.

Нойн хотндан ирэд, эркн биш элдү баатриг олж авхар седнэ. Кел бэргдсн күүг һулмтын өөр суулһж оркад, эврэ улсан нежэдэр орулад-һарһад бээнэ.

— Эн баатрий?— гиж нойн маңһд цергчэс сурна.

Тернь толһаһан зээлэд: «Биш, биш»,— гинэ. Тиигэд хотна улсан цугинь орулж-һарһад, хүрмин улсиг ортха гинэ. Теднь бас орад-һарад бээнэ. Кел бэргдсн күн толһаһан зээлэд биш гиж кевшнэ.

Эр киистэ юм үлдэл уга цугтаһинь орулад-һарһад оркна, биш болж һарчана. Залу улсас негл күн үлднэ. Күргн Мазн көвүн тергнэ сүүдрт кевтнэ. Түүг үзэд, нойн келжэнэ:

— Эн көвүнэс бишкннь цуһар орад һарв. Күргиг дуудхм болвзго?

Хүрмин ахлач хэрү өгчэнэ:

— Эврэн эс үзлт? Маниг мордад һархд тергнэ сүүдр дор кевтлэ. Хэрж ирэд бас тер кевэрн тергн дор кевтсинь үзлэв.

— Кен тегэд маңһд баатрин церг дээлв? Эврэн тедн эгрэд хуурсн болхий? Тиим биш, күргиг дуудтн, яһвчн залу күнлм!

Мазн көвүг дуудад авад ирнэ. Үүд алхад орхла, кел бэргдсн маңһд хэлэж оркад, мөргэд-сөгдэд бээнэ.

— Эм авртн, эм авртн!

— Эн?— болж цугтан ормалдна.

— Эн баатр билэ! Эм авртн баатр, эм авртн,— гиж цергч мөргжэнэ.

Тиигэд, Мазн баатрин үзүлсн нег баатр йовдл олн медж.

Түмн цергин көтлэч

Цагнь ирэд, дээнэ көлд дассн, дүүвр Мазн баатр болад өсж. Кесг дээнд орж, кесг шав авч. Эврэ дээч түмнэ өмннь довтлдг бээж, церг цухрсн цагт арднь йовж сөргдг. Шуугад ирсн сумиг шүүрч авад хэрү шивдг, ширвэд ирсн хортыг, сүвэлһэснь өргж авад, һазрт цокдг, үлдин эрдмт ээлтэ, дээсн кедү олн болвчн сүрд гидго, дегэд ик чидлтэ, чиирг, эвтэ-эрдмтэ, хату зүрктэ хальмг баатр Мазна нернь холд туурч.

Мазн баатрин түмн церг кесг дэжж орс церг дотр йовж, алдр диилвртнь орлцж.

Запорожский кошевой атаман Иван Сиркота, Флора Минаев толһалсн теңгэ хазгудта, Мазн баатрин түмн церг Крымин маңһдмудла дээллдхд кесг дэкж орлцсн бээж.

Чигирин балһсна өөр болсн аврлт уга дээнд, бүкл сардан орс болн түрг цергүд улан цусан асхж. Олна оln болад, түргин церг орс цергиг диилэд ирнэ. Минь эн цагла Мазн баатрин түмн хортна хэврһеснь орад чавчж. Түргин церг тесж чадад, һарч зулж. Тиигэд, орс церг ормдан, көндрл уга, үлдэд бээж. Орс цергэ ахлач улс Очра Мазн баатрин цергт ханлт өргж.

Мазн баатрин һардврта хальмг церг бас кесг дээнд орж, үлдин һавшун эрдм хортнд үзүлж сүрдэж йовж.

Бас нег болсн дээнд Мазн баатр хар маңһд Иштг баатр хойр һар бэрлдж. Чашкар чавчлдж-чавчлдж, нег-негэн эс диилж. Чашкан хайчкад, мөрн деерэс шүүрлдэд-татлдж. Хоюрн эвтэ, чидлтэ болад бас нег-негэн диилж эс чадж. Тиигж иршго гиж санад, күлгэсн һэрэдж бууһад, һар бэрлэдэд ноолдж.

Һурвн өдр, һурвн сө ноолдад оркдг болна. Зуг хоюрн дегц чидлтэ, эвтэ болад, диилж чадл уга бээцхэнэ. Хоюрн муурад, невчк амрхар салад сууцхана. Нег-негэн шинжлэд бээцхэнэ. Маңһд баатрт нег чигн өөлтг уга болж һарна. Көлнь чаңһ, цоксн һасн, һарнь шүүртэ. цө-болд. Болв, шинжлэ бээж Мазн баатр нег эрвл уга өөлтг үзнэ. Өнчн сүвэ хавснь невчк сөрсэсн болад бээж.

Баатрмуд дэкнэс ноолда эклнэ. Мазн баатр мекэн һарһж бээнэ. Сун-сууһад толһа деегүрн шивнэ, маңһд баатр эс медсн болад зогсад бээнэ. Өвдглж сууһад, хэврһдөн цокна, баатр унж өгчөхш.

Мазн баатрт маңһд баатрин өөлтг сангдв. Эрглдждүһрлдж йовад, өнчн сүвэһеснь атхж авад, өөдөн өргжөһэд маңһд баатриг Мазн баатр һазрт цокж. Бүкл тоха һазрт баатр орж одсн болна.

Деернь сундлж сууһад, Мазн баатр сурна:

— Баатр күн һурвн үгтә болдмн. Үкхиннь өмн амн герәсэн кел.

— Келжәнәв, — гиж маңһд баатр әкрмдж. — Негд-вәр, чамд диилгдв. Хойрдвар, әм авр. Һурвдвар, чамаг йовсн һазрас хөрн дууна холд йовнав.

— Чини герәс соңсув. Әм аврчанав. Хөөннь ирхлә, әмд тәвхн угав.

Мазн баатр һаран өгәд, маңһд баатриг босхад авна. Хоюрн мөрән унж авад, салад һарцхана. Гертән хәрж ирәд, маңһд Иштг баатр көвүдән, ачнр-жичнрән цуглулад, Мазн баатрт шүүгдсән соңсхна. Түүнәс эврән өшә некж чадшгоһан келжәнә. Харһж иршго болж үгән өгсн. Баатр күүнә үг — бат, амн үгән эвдж болшго болжана.

— Би шүүгдв. Зуг тер хальмг Мазн баатрас тадн өшәһим эрк биш автн.

Көвүд, ачнр-жичнр сөгдж мөргәд, Мазн баатрас өшәһән авх андһаран өгнә.

...Олн дээсэн дээлсн Мазн баатр гертән хәрж ирәд, төвкнүн жирһнә. Олн улснь байрлад, ончта ду һарһна.

Буурин зогдр сахлта билә,
Боднгин соя шүдтә билә,
Бодн болсн Мазн баатр
Дөрглсәр аашдг, за нойдуд.

Эргинин шиир зуслнта билә,
Әмнг зеерд адута билә,
Эрк-Ямн көвүтә билә,
Эрктнә нойн Мазн баатр
Дөрглсәр аашдг, за нойдуд.

Марлын чикн адута билә,
Маштг зеерд мөртә билә,
Мана нойн Мазн баатр
Дөрглсәр аашдг, за нойдуд.

Бух баатрла бээр бэрлдлһн

Цөөкн жил болад, Эргинин шиирд зусгжасн цагла, Мазн баатр гертэн амрад кевтдг болна. Һазаһас орж ирэд, гегрнь келжәнә:

— Марлин чикн адуһити маңһд баатр көөһэд һарч йовна. Арһта залу болхла, ардаснь көөлдэд, адуһан алдулж автн.

Мазн баатр ду һарл уга кевтнә. Мазн баатр кен адуһинь көөһэд һарч йовхинь сән меджәнә. Эн Иштг баатрин дунд көвүн — Бух баатр. Эн баатр эцкәсн даву чидлтә. Дәкәд гихлә, цә хувцта. Хаж, чавчж энүг авдг арһ уга.

Гегрн дәкн хордажана:

— Арһта залу болсн болхла, ардаснь һарад көөлдх биләт. Көөрк-көөрк, муңхг гидг му заята юмнжл!

Ингәд гегрн кесгтән хордаһад келәд бәәнә. Кевтж бәәж чадад, Мазн баатр мөрән тохна. Маңһд баатринг йирин динлж чадш угаһан эврән медә бәәнә.

Болв, йосн төләд нег мөр унад, хойрдгч мөрән көтләд, саадган өвдг деерән тәвж авад, хотнас һарад, холд йовх көөгүлин ардас даһад йовад йовна.

Өдрин өрәлд тингәд йовж оркад, мөрән дәвәд өөрдәд ирнә. Маңһд Бух баатр, өмнк кевтән, негчн толһа салһл уга адуг көөһэд йовна.

Йирин төр күцшгә гиж санад, Мазн баатр зөвәр өөрдж ирәд, теңгр хэләһэд йовад йовна. Бух баатр дотран санна:

— Яһад эн хальмг баатр теңгр хэләһэд йовна? Хальмг улсин бурхнь теңгрт бәәдгж гидг,— иигж ухалад, Бух баатр халурһад, цә хувцна хоолын хойр товч тәәләд оркна.

Мазн баатр түүг нүднәннь булһгар үзәд, үкс саадган шүүрч авад, хаһад оркна. Саадгин сумн Бух баатрин хоолар орад, толһаһинь таслад хаяд оркна.

Толһа уга бийнь Бух баатр үлдэн өргж авад, Мазн баатрин йовси һазрур довтлад аашна. Үүг үзэд, Мазн баатр эмэлтэ мөрөн дорнь үлдәһэд, көтлвр мөрөн унад, довтлад һарад одна. Бух баатр довтлж ирэд, дигтэ Мазна эмэлтэ мөрнд күрэд, үлдэрн чавчад, мөриг хойр энг кәһэд хаяд оркна.

Мөрөн зогсаж бууһад, Бух баатр һанздан тэмк төвэд, һал орулхар седнә, толһа уга болси учрар һанзд һал орж өгчәхш. Тер учрар һанзан хайчкад, алтн үлдэн суһлж авад, барун һартан атхад, һазрт шааж оркад, эмнь һарад бээж.

Мазн баатр маңһд баатрин үлдинь авхар кесг татж, баатрин һар таг-яг болж одж. Үлдиг һарһж эс чадад, Мазн баатр маңһд баатрин һариг үй-үйэрнь чавчж хаяд, алтн үлдинь алдулж авч.

Арслң баатрла бээр бәрлдлһн

Түүнә хөөн Иштг баатрин ач Арслң баатр өсөд-босад, өшә некәд хальмг теегт ирнә. Мазна хотнд ирж йовх хар маңһд баатринг таяад, Мазн үкс көрә авад, өнр-өргн модыг үүд-түүд күргл уга көрәдәд, унһаж авад, көк ацинь сүкәр чавчад салһж бөөнә.

Маңһд Арслң баатр Мазн тал ирэд, суржана:

— Моднла оралдад суух, яһси муульта күмбч?

— Муульта күн бишлв, Мазн баатрт эмәл кежәнәв.

— Ямаран эмәл? Иим ик эмәл бәәдв?

— Бәәдмн. Мана Мазн баатр һурви мөр зерглүлж зогсаһад, нег эмәл тохна. Нам түүндән эрә багтна.

— Пә, яһси ик овата күмб терчи? Овань ик болвчи, учрнь талданчи болх. Нанла дүңцүлхлә, терчи ямаран болх бәәдлтә?

— Чамла Мазниг дүңцүлж болш уга. Мазна өөр чи, үкрин баас доллардг хар хорхала адль болж һархмч.

— Нэ, Мазн баатрчн мини чадшго дүнгэ ю кенэ?

— Мана Мазн баатр болхла, жолм дүнгэ цөөг бусл-
нж авад, амарн ууһад, цаһан махарн һарһчкна.

— Түүгичн би чигн күцэж чадхв. Цөөһөн буслн.

Мазн баатр үкс гинэд ик жолм дүнгэ цөөг буслһад
авад ирнэ. Маңһд Арслн баатр босж зогсжаһад, бусл-
жах цөөг амарн ууһад, цаһан махарн һарһчкна.

Үүг үзэд, Мазн баатр зөвөр өврнэ.

— Нэ, Мазн баатр дэкэд ю кенэ?

Мазн ухалж бээһэд, хэрү өгчөнэ:

— Мана Мазн баатр һолын уснд орад, көлиннь хур-
һар һазр тулад, зогсж бээһэд, өргцөһөн усиг көргөж
оркад, күгдлэд, күүчэд һарч одна.

Хойр баатр һолд ирэд, маңһд баатр өргцөһөн уснд
орад, көлиннь хурһар һазр ишкэд зогсна. Мазн баатр
һолын усиг көргөчкнэ.

Йостаһар, сэн гидгэр усиг көргөж оркад, Мазн баа-
тр келжәнэ:

— Нэ, Мазн баатриг дурахар сэджэхлэ, өндлзэд, мөс
күүлж үз.

Маңһд баатр өндлзнэ, мөсн хамхрж өгхш. Баатрт
ода ирж сананднь орж йовна. Көлиннь тавг деер зогссн
болхинь хамхлад һарч одх юмн бээж. Зуг көлиннь хур-
һд деер зогссн, чидл тату болжана.

Һарч чадшгоһинь медчкэд, Мазн баатр үлдөн авад,
маңһд баатрин өмнөс аашна.

— Мазн баатрчн бив, — гиж эн келнэ.

Маңһд баатр үлэхэд, Мазниг көлврүлэд хооран
йовулчкна. Түүнэ чидлиг медэд, Мазн баатр цаажлхар
ардаснь ирнэ.

Маңһд баатр келжәнэ:

— Чини хөв, диилгдв. Эндү һарһад оркжв. Чамаг
үлэл уга, сорад биидөн орулад авчкхмн бээжв.

Тиигэд Иштг баатрин тохм — маңһд хойр баатр
Мазн баатрт диилгдж.